

ГУЙВАН П. Д.,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України, професор
(Полтавський інститут бізнесу)

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-1.26>

СПРАВЕДЛИВІСТЬ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ: ТЕМПОРАЛЬНІ АСПЕКТИ У СВІТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПІДХОДІВ

Наукова стаття присвячена дослідженню актуального питання про своєчасність національного судочинства як однієї з головних засад справедливого правосуддя. В роботі обстоюється теза про те, що реалізується в практичній площині у прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини, за якою винесення чесним та неупередженим судом рішення з дотриманням правил про відкритість і публічність розгляду все ж таки не буде вважатися справедливим, якщо при цьому здійснене безпідставне та невинуватим зволікання в процесі розгляду справи. Автор здійснює аналіз правового поняття «розумний строк», яким оперує як міжнародне, так і українське законодавство. При цьому встановлено принципові відмінності між національним та конвенційним значеннями цього терміна. Визначено, що європейська правова доктрина не визначає чітких меж періоду судового провадження, які можна було б визнати однозначно розумними. Насправді строк, який можна визначити розумним, не може бути однаковим для всіх справ, тому було б неприродно встановлювати один строк у конкретному цифровому виразі для всіх випадків. Правова позиція ЄСПЛ полягає в тому, що кожен національний суд, що розглядає справу, має вчинити всі необхідні дії в процесі, але їхнє вчинення не повинне призводити до порушення права особи на судочинство в розумний строк. Таким чином, адаптування прецедентної практики до реальних випадків вчинення правосуддя – це справа національного судівництва.

У статті доведено, що національне судочинство нині чи не найбільше страждає від непомірного та невинуватим затягування розглядів судових справ, ставлячи результат поза часові межі розумності та зводячи нанівець ефективність судового захисту взагалі. Вивчено низку чинників, які сприяють такому стану речей, зокрема неналежну кваліфікацію наших суддів та їхнє мислення застарілими парадигмами під час вирішення спору по суті. Ще одним чинником, який, на думку автора, має бути відкоригований, є недосконалість чинного українського процесуального законодавства у сфері темпорального регулювання відносин. Нарешті, в роботі піднімається та обстоюється питання про нормативне запровадження відповідальності за невинуватим й необґрунтоване затягування розгляду справи. Така відповідальність має бути запроваджена для всіх учасників справи, але особливо для судових органів.

Ключові слова: *розумний строк, затягування процесу, справедливий суд.*

Guyvan P. D. Justice of the trial: temporal aspects in the light of European approaches

This scholarly article is devoted to the study of the urgent issue of the timeliness of national justice as one of the main principles of fair justice. The thesis argues that the case law of the European Court of Human Rights is being implemented in

a practical way, according to which a fair and impartial decision rendering the rules of openness and publicity will not be considered fair if it is unjustified and unjustified a delay in the case. The author analyzes the legal concept of “reasonable term”, which is used by both international and Ukrainian legislation. At the same time, fundamental differences between the national and the conventional meaning of the term are established. It has been established that European legal doctrine does not set clear limits to the period of court proceedings that could be recognized as unambiguously reasonable. In fact, a reasonable term cannot be the same for all cases, and it would be unnatural to set one term in a specific digital expression for all cases. The ECtHR’s legal position is that every national court hearing the case must take all the necessary steps in the process, but not committing it should not lead to a breach of the person’s right to a fair trial. Thus, adapting the case-law to the actual cases of justice is a matter for national judiciary.

In this work, it is argued that national litigation is currently suffering most of the undue and unjustified delays in court proceedings, putting the result beyond the time limits of reasonableness and thus undermining the effectiveness of judicial protection in general. A number of factors have been investigated that contribute to this situation, such as the inappropriate qualifications of our judges and their thinking with outdated paradigms in resolving the dispute on the merits. Another factor which, according to the author, should be corrected is the imperfection of the current Ukrainian procedural legislation in the sphere of temporal regulation of relations. Finally, the issue raises and defends the issue of regulatory imposition of liability for unjustified and unreasonable delay in the consideration of a case. Such responsibility should be imposed on all parties involved, but especially on the judiciary.

Key words: *reasonable time, protracted trial, fair trial.*

Вступ. Конституційний Суд України у Рішенні від 30 січня 2003 року (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого та прокурора) наголошує на тому, що правосуддя фактично визнається таким лише за умови, якщо воно відповідає вимогам справедливості та забезпечує ефективне поновлення в правах [1]. Загальні ознаки справедливого судового процесу встановлені у статті 6 головного правозахисного міжнародного документа, а саме Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який є також джерелом українського національного права. Серед кваліфікаційних ознак, які надає поняттю справедливого суду Конвенція, одним із головних є здійснення правосуддя впродовж розумного процесуального періоду, адже, за конвенційними приписами, що реалізуються в практичній площині через ухвалення конкретних правозастосовних рішень Європейським судом з прав людини, винесення чесним та неупередженим судом рішення з дотриманням правил про відкритість і публічність розгляду все ж таки не буде вважатися справедливим, якщо при цьому здійснене безпідставне та невинуватене зволікання в процесі розгляду справи. Отже, недотримання часових параметрів розгляду судового спору є окремим порушенням конвенційного права особи на справедливий суд, що охороняється за правилом статті 6 цього міжнародного акта.

Отже, потребує визначеності правове поняття розумного строку розгляду справи. Передусім маємо відзначити, що це визначення має тлумачитись як найкоротший строк розгляду й вирішення справи, достатній для надання своєчасного (без невинуватених зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів особи. При цьому зазначений термін не може ототожнюватися із сукупністю періодів для вчинення окремих процесуальних вчинків судом або учасниками справи, як часто тлумачиться у вітчизняній цивілістиці. Міжнародно-правове розуміння цього темпорального виміру є набагато ширшим, отже, не лише охоплює своїм смисловим навантаженням окремі відрізки часу для вчинення певних дій у межах розгляду справи, але й встановлює часові границі для всього процесу: від моменту порушення провадження до його повного закінчення. Важливо, що європейське

законодавство в цій царині вважає терміном закінчення провадження не лише постановлення остаточного судового рішення, але й реальне його виконання.

Постановка завдання. Проблема дотримання розумних строків під час розгляду судових справ є актуальною не лише для нашої держави, але й для багатьох інших. Порушення темпоральних принципів, що запроваджені у статті 6 Конвенції державами-учасниками становить близько 40% від загальної кількості порушень. Науковому вивченню проблематики дотримання розумних періодів часу під час здійснення правосуддя присвячені праці таких науковців, як В.І. Тертишніков, М.В. Буроменський, Н.С. Кузнєцова, В.Н. Денисов, Н.Ю. Сакара, Е.Л. Трегубов, Д.М. Супрун, В.П. Паліюк, П.М. Рабінович, О.М. Толочко, О.О. Штефан, Р.О. Куйбіда. Водночас питання дотримання розумних строків розгляду судової справи, як показує практика, є вельми важливим. Нині цивілістичній доктрині бракує аналізу ефективності та дієвості оновленого темпорального законодавства. Відсутнє серйозне з'ясування питань щодо строків розгляду справ і виконання судових рішень, які б відповідали критерію розумності у конкретних випадках. Проведення подібної роботи дасть можливість здійснити напрацювання концепцій щодо ефективності своєчасності правозастосування. Дослідження юридичних підходів до ефективності правозастосування європейського принципу своєчасного судівництва як однієї з головних засад справедливого процесу є метою статті.

Результати дослідження. Конкретні межі розумності строку розгляду справи не визначені у Конвенції. Відсутні вони також у прецедентних рішеннях ЄСПЛ. У них за наслідками розгляду того чи іншого фактичного спору Суд встановлює тільки те, чи була адекватною тривалість провадження певним обставинам справи, які впливали на протяжність у часі окремих елементів процесу. Це такі кваліфікуючі обставини, як складність справи, кількість учасників, матеріальна зацікавленість сторін, число необхідних процесуальних вчинків [2, с. 173]. Таким чином, практика ЄСПЛ щодо тлумачення розумного строку наочно підтверджує, що строк, який можна визначити розумним, не може бути однаковим для всіх справ, тому було би неприродно встановлювати один строк у конкретному цифровому виразі для всіх випадків, тому, як правильно зазначають окремі дослідники питання, розумність тривалості судового провадження треба оцінювати у зв'язку з обставинами конкретної справи [3, с. 56].

Окрім процесуальні питання щодо розгляду справи, звісно, повинні розв'язуватися конкретним судовим органом. Так, лише суд вправі вирішити, які процесуальні дії необхідно вчинити, щоб отримати докази, яким є механізм допиту свідків, чи є необхідність призначення експертизи, залучення третіх осіб до справи тощо. Суд у цьому відношенні проявляє свою дискрецію у межах, визначених законом, але всі зазначені вчинки мають відбуватися в часових рамках, також установлених законом, тому відповідальність за несвоєчасне виконання процесуальних дій покладається на суд. Щодо цього позиція ЄСПЛ є усталеною та однозначною: відкладення розгляду справи, призначення й проведення експертизи, участь судді в розгляді інших справ та інші необхідні дії самі по собі не суперечать чинному законодавству, але не можуть приводити до порушення права особи на судочинство в розумний строк. Конвенційна стаття 13 гарантує наявність ефективного засобу юридичного захисту у відповідному національному органі у зв'язку з порушенням вимоги пункту 1 статті 6 стосовно розгляду справи впродовж розумного строку [4].

Як бачимо, Суд, не надаючи чіткого визначення розумного процесуального строку розгляду судового спору, може лише запровадити певні критерії оцінювання таких істотних для кожної справи факторів, що він практично й робить, а адаптування подібної прецедентної практики до реальних випадків вчинення правосуддя – це справа національного судівництва. Це є важливим чинником насамперед для української судової системи, бо не є таємницею, що національне судочинство нині чи не найбільше страждає від непомірного та невинного затягування розглядів судових справ, ставлячи результат поза часові межі розумності та зводячи нанівець ефективність судового захисту взагалі. Річ у тім, що, попри вказівку у статті 210 ЦПК України про присічний період вирішення судової справи,

як правило, упродовж одного місяця після початку розгляду по суті, по-перше, цей строк, як зазначалося, не може розглядатися як розумний у розумінні конвенційних приписів, а по-друге, навіть така імперативна вказівка закону щодо темпоральних вимірів судочинства відверто нехтується практично всіма українськими судами на місцях [5, с. 22].

Подібному стану речей досить часто сприяють неналежна кваліфікація наших суддів та їхнє мислення застарілими парадигмами під час вирішення спору по суті. Так, нібито переймаючись необхідністю більш всебічно та об'єктивно оцінити матеріал справи, суди часто абсолютно невиправдано потакають окремим учасникам справи у незаконному затягуванні її розгляду. Як наслідок, досить поширеними є випадки, коли особи, будучи належно повідомленими про час та місце судового засідання, не з'являються без поважної причини. При цьому неправомірним діянням правозастосовного органу є неодноразові відкладення засідань на значний термін. Особливо слід відзначити nereагування українських судів на процесуальні зловживання учасників, пов'язані з ненаданням відзивів на позови та інших доказів у встановлений законом строк. Новий Цивільний процесуальний кодекс України щодо цього займає досить категоричну позицію, яка цілком узгоджується з цивілізаційними засадами швидкого та якісного судочинства, викладеними у Конвенції, а саме закон зазначає, що докази, не подані у встановлений законом або судом строк, до розгляду судом не приймаються, крім випадку, коли особа, яка їх подає, обґрунтувала неможливість їх подання у вказаний строк з причин, що не залежали від неї. Однак, на жаль, національний суддівський корпус нині ще перебуває в тенетах застарілих переконань, за якими чим довше збираються докази, тим більше обґрунтоване судове рішення. В тому, що це є помилковим підходом, нас переконує не лише поступчинного процесуального законодавства, але й міжнародна правозастосовна практика. Однак свідомість українських суддів змінюється дуже повільно. Про це свідчать численні випадки залучення додаткових доказів до матеріалів справи без будь-яких обґрунтувань поважності подібної дії навіть на етапі апеляційного чи касаційного перегляду [6]. Як негативний наслідок подібних порушень маємо незаконне збільшення тривалості розгляду справи.

Також дуже часто причинами істотного затягування судового розгляду де-факто є порушення строків відкриття провадження, призначення й проведення розгляду, безпідставні численні відкладення розгляду справи, перерви в судових засіданнях у зв'язку з причинами, які за законом не можуть слугувати підставою для цього. Наприклад, уже стало недоброю традицією суттєве порушення встановленого у статті 187 ЦПКУ п'ятиденного строку відкриття провадження у справі. Причина цього дуже проста й криється в умисному нехтуванні процесуальними деталями щодо процедури початку провадження. Річ у тім, що в новому Кодексі чомусь зникли нормативні приписи щодо строків направлення ухвал про відкриття провадження. Скажімо, у статті 187 Кодексу зазначено, що суддя повинен не пізніше п'яти днів з моменту отримання позову за відсутності підстав для залишення заяви без руху відкрити провадження, але нічого суттєвого, адже нинішній закон зазначає, що розгляд справи має початися не пізніше, ніж через шістьдесят днів після відкриття справи, отже, все нібито врегульовано в темпоральному плані і не потрібно вводити додаткового правового часового регулятора для визначення моменту направлення ухвали про відкриття справи. Однак це лише в теорії, практика ж в українських судах різко відрізняється.

Насправді практично в усіх судах є численні випадки, коли ухвалу про відкриття провадження у справі, датовану упродовж п'ятиденного строку від подачі позову з призначенням справи до першого розгляду, сторони отримують через півроку, а в окремих випадках і значно пізніше. В результаті подібної махінації суддю можна звинуватити лише у відсутності контролю за несвоєчасним направленням ухвали. Сам же зміст ухвали у часовому сенсі зауважень не викликає, хоча всі притомні учасники процесу прекрасно розуміють сутність подібного суддівського зловживання. Отже, маємо значну кількість випадків, коли, наприклад, незначний за складністю трудовий спір, який зрештою потребував аж одного судового засідання, аби його вирішити по суті, був вирішений у першій інстанції (тобто рішення не набрало законної сили) [7] лише через 2 роки і 2 місяці.

Такий неквапливий підхід суддів цього суду до вирішення трудового спору фактично призвів до істотного порушення права особи на отримання справедливого правосуддя шляхом розгляду справи у розумний строк, як про це каже Конвенція, адже затягування процесу призвело до фактичного унеможливлення вирішення справи по суті, тобто постановки справедливого рішення. Посудіть самі. Роботодавець свого часу своїм наказом змінив умови праці робітника, зменшивши його повноваження та заробітну плату. Працівник, відповідно, негайно оскаржив цей наказ до суду. Він мотивував свої вимоги тим, що роботодавець не ознайомив його з цим наказом не просто за 2 місяці, як того в імперативному порядку вимагає стаття 32 КЗпП України (у разі зміни умов праці робітник повинен бути попереджений письмово під розпис принаймні за 2 місяці), а взагалі не ознайомив у письмовому вигляді. При цьому власник у судовому засіданні, яке відбулося 28 лютого 2020 року, абсолютно не заперечував факту неповідомлення працівника про виданий стосовно нього наказ, зазначивши, що він не міг здійснити повідомлення з огляду на перебування особи на лікарняному. Якщо б суд своєчасно ще у січні 2018 року розглянув цей спір, він би вчасно визнав факт порушення трудового законодавства. Тоді б роботодавець, виплативши працівникові певну суму незаконного зменшення заробітку, міг би негайно виправити свою помилку, винісши у відповідний строк (за два місяці) аналогічний наказ та повідомивши працівника. Конфлікт би був вичерпаний.

Однак уже через два з лишнім роки ситуація виглядала абсолютно не такою виваженою. У разі визнання незаконності діяння роботодавця він уже мусить виплатити працівникові понад дворічну різницю у заробітній платі з урахуванням компенсації, можливу моральну шкоду за тривале незаконне усунення працівника від роботи та здійснити серйозні зворотні кадрові перегрупування за значний період. Ось у такій ситуації вже зовсім інша відповідальність роботодавця. Отже, не дивно, що за подібних обставин за умови грубого порушення судом темпоральних засад судочинства не доводилося говорити взагалі про справедливість судового розгляду, адже добре відомо, що національні суди не лише нехтують конвенційними вимогами щодо своєчасності судочинства, але й відзначаються серйозними проблемами щодо упередженості та вибіркової під час розгляду справи по суті, особливо коли результат має істотне матеріальне значення для економічно більш сильної сторони. Про це свідчать численні рішення ЄСПЛ та значне падіння авторитету й престижу судової системи, які нині досягли найнижчого за всю історію рівня.

Між тим окремі категорії справ з огляду на їхню підвищену соціальну значимість потребують підвищеної уваги національного судівництва. Скажімо, Європейський суд з прав людини чітко зазначає, що трудові спори разом зі справами про піклування про дітей та пов'язані з травматизмом потребують особливої уваги й мають розглядатися без зволікань. Під час розгляду подібних справ вимагається особлива сумлінність у темпоральному відношенні (справа «Хурава проти України») [8].

Значними чинниками, що обумовлюють невинуватене затягування розгляду справи, на практиці є затримки, пов'язані з доведенням рішень суду до відома сторін. У цьому питанні також недобросовісні судді користуються прогалинами у чинному процесуальному законодавстві України. В останній редакції, на відміну від попередньої, відсутній чіткий припис стосовно часу, упродовж якого рішення суду першої інстанції, якщо воно у судовому засіданні не було проголошене в повному обсязі, має бути складене в повному вигляді. Відомо, що більшість вердиктів оголошується правозастосовними органами у вигляді неповного тексту, тобто вступної та резолютивної частин. Між тим саме мотивувальна та регулятивна частини рішення, які зазвичай формуються додатково, дають можливість виявити як сутність оцінок судового органу під час розгляду справи, так і помилки суду та порушення ним вимог чинного матеріального та процесуального закону. Отже, повний текст рішення суду, який є єдиною правовою підставою для його оскарження, є надзвичайно важливим. Його відсутність просто унеможлиблює вирішення спору на подальших стадіях процесу.

Здавалося б, такий незначний нюанс, як невизначеність у часі доопрацювання судового рішення, не повинен приводити до значних затримок з отриманням остаточного тексту

судового рішення й зволікань з його оскарженням. Однак насправді такі вади чинного законодавства мають суттєвий негативний темпоральний ефект: сьогодні типовою стає ситуація, коли повний текст рішення суду надсилається стороні через багато місяців, а також коли подібне рішення взагалі не надсилається учаснику справи. Це істотно затягує або навіть унеможливує ініціювання, підготовку та проведення перегляду справ.

Відповідно до статті 13 Конвенції кожен, чий права та свободи порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі. При цьому за конвенційними приписами подібне право має особливо ретельно забезпечуватися особі, щодо якої порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження, зокрема органами судівництва. На жаль, мусимо констатувати, що у сфері недотримання темпоральних вимірів справедливого судочинства проблема не лише залишається актуальною, але й поглиблюється. Водночас законодавець ніяк не реагує на зазначену проблему: відсутність юридичних гарантій захисту права особи на своєчасне судочинство становить велику небезпеку для верховенства права, коли в межах національних правових систем трапляються надмірні затримки у здійсненні правосуддя, щодо яких сторони у провадженні не мають ніяких національних засобів захисту порушеного права [9, с. 32]. Дійсно, порушення права на додержання розумних строків розгляду цивільних справ в Україні має хронічний характер. На цей аспект неодноразово звертали увагу міжнародні судові установи, які констатували подібні правопорушення, пропонуючи українській владі вирішити це питання передусім у нормативно-правовій площині. Поки законодавець ніяк не реагує на зазначені застереження, заслуговують на серйозну увагу висловлені науковцями доктринальні пропозиції. Зокрема, слід підтримати зроблену в літературі пропозицію стосовно запровадження у Цивільному кодексі України відповідальності держави за шкоду, нанесену особі внаслідок порушення права на справедливий судовий розгляд, зокрема щодо строків процесу [10, с. 68].

Однак це лише частина проблеми. Як ми вже неодноразово зазначали у своїх працях, питання не буде ніколи вирішене, поки не буде запроваджений ефективний та дієвий механізм жорсткої відповідальності за порушення розумного строку розгляду спору [11, с. 147–148]. У багатьох європейських країнах уже розпочалось формування механізмів захисту прав осіб від надмірної тривалості розгляду справ у національних судах задля узгодження внутрішнього законодавства з вимогами ЄКПЛ. Так, на виконання рішення ЄСПЛ у справі «Кудла проти Польщі» в Польській Республіці прийнято Закон «Про порушення права сторони на розгляд справи без необґрунтованої затримки судового розгляду». Відповідно до цього Закону особа має право подати скаргу про порушення її права на своєчасний розгляд справи, якщо провадження в цій справі тривало довше, ніж це необхідно для встановлення юридичних і фактичних обставин справи, необхідних для розгляду справи. В Італії також діє так званий Закон Пінто, що передбачає національні засоби правового захисту в разі порушення розумної тривалості судового розгляду.

Висновки. З дослідження можемо зробити певні висновки. Як встановлено в роботі, європейські правові інституції напружували не саму дефініцію розумного строку, а конкретні критерії відповідності періоду провадження поняттю розумності. Таким чином, у кожній справі виникає проблема оцінювання розумності строку, яка залежить від певних критеріїв, вироблених практикою ЄСПЛ, зокрема ступеня складності справи, поведінки заявника, поведінки державних органів, вагомості питань для заявника. Хоча відсутність формалізації в часі поняття «розумний строк» іноді призводить до зволікання з прийняттям рішень, загалом чітко визначені критерії розумності дають змогу судочинству працювати досить ефективно.

В Україні питання своєчасності розгляду судових справ є чи найбільш болючими проблемами здійснення справедливого судочинства. Це переважно пов'язане з неналежним забезпеченням судом організації провадження, зокрема стосовно явки учасників; невиправданим затягуванням процесу, включаючи надто тривалі перерви між судовими засіданнями та їхнє перенесення без поважної причини; немотивованим призначенням судових експертів, їхньою надмірною тривалістю та відсутністю судового контролю; необґрунтова-

ним затягуванням вищими судовими інстанціями переглядів справ тощо. Для виправлення зазначеної ситуації пропонуються заходи нормативно-правового порядку. Крім більшої деталізації та конкретизації саме темпоральних аспектів відповідних норм кодексів, слід також підвищити відповідальність учасників процесу за своєчасність його проведення. Так, конкретні санкції мають бути запроваджені для сторін справи, адже учасники зобов'язані добросовісно користуватися своїми процесуальними правами й неухильно виконувати процесуальні обов'язки. Отже, запровадження матеріальної відповідальності за необгрунтоване затягування провадження внаслідок заявлення стороною численних безпідставних клопотань, оскаржень будь-яких процесуальних рішень, що значно затримує розв'язання справи в найкоротший строк, сприятиме справедливості та дисциплінуватиме учасників процесу. Однак все ж таки головним є введення відповідальності за конкретні дії, що приводять до незаконної затримки розгляду справи, для юрисдикційного органу.

Список використаних джерел:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03>.
2. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 256 с.
3. Писаренко Н.Б., Сьоміна В.А. Адміністративно-правові спори (удосконалення порядку вирішення) : монографія. Харків : Право, 2012. 136 с.
4. Рішення ЄСПЛ від 12 березня 2009 року у справі «Вергельський проти України», заява № 19312/06. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_460.
5. Гуйван П.Д. Окремі практичні питання щодо чинників, які обумовлюють недотримання розумних строків розгляду справи. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 20–25.
6. Справа № 553/3755/15-ц. Архів Ленінського райсуду м. Полтави за 2015 рік.
7. Справа № 760/1887/18. Архів Солом'янського райсуду м. Києва за 2018 рік.
8. Рішення ЄСПЛ від 8 квітня 2010 року, остаточне 8 липня 2010 року у справі «Хурава проти України», заява № 8503/05. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_761.
9. Шевчук С.В. Захист права на додержання розумних строків судового провадження: європейський досвід та українські реалії. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 8. С. 31–36.
10. Сакара Н.Ю. Розумний строк судового розгляду як елемент доступності правосуддя у цивільних справах. *Актуальні проблеми правознавства* : матеріали конференції молодих учених до 200-річчя Національної юридичної академії ім. Я. Мудрого. Харків : Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2004. С. 66–68.
11. Гуйван П.Д. Розумний строк розгляду справи. *Українські законодавчі та правозастосовні реалії. Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 144–149.

